

Ratko Ivanušec, Željka Perković

Crkva sv. Martina u Lovčiću

Ratko Ivanušec
 Željka Perković
 Ministarstvo kulture
 Uprava za zaštitu kulturne baštine
 Konzervatorski odjel u Slavanskom Brodu
 HR – 35 000 Slavonski Brod, A. Starčevića 43

UDK: 904(497.5Lovčić):726.54
 726.54.033.4(497.5Lovčić)
 Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
 Primljeno/Received: 6. 6. 2012.

Ključne riječi: crkva sv. Martina, Lovčić, romanika, portal, empora
Key words: Church of Saint Martin, Lovčić, Romanesque
 monuments, portal, matroneum

Crkva sv. Martina u Lovčiću jednobrodna je građevina zaključena polukružnim svetištem. Rezultati arheoloških istraživanja i analiza arhitektonskoga sklopa crkve upućuju na to da je riječ o romaničkoj crkvi koja je vjerojatno građena u prvoj polovici 13. st. na zidovima starije, romaničke crkve. Crkva je, osim polukalote, imala i svođenu emporu. Crkvena je unutrašnjost bila oslikana ranogotičkim freskama. Nakon barokne obnove polovicom 18. st. od izvornih, romaničkih arhitektonskih elemenata na crkvenome zapadnom zidu sačuvali su se romanički portal s timpanonom i romanički prozor na polukružnom crkvenom svetištu.

UVOD

Konzervatorska analiza neke građevine, posebno kulturnog dobra, zasniva se na prethodno provedenim konzervatorskim i arheološkim istraživanjima na samoj građevini ili pak lokalitetu na kojemu se zaštićeno kulturno dobro nalazi. Za odabir konzervatorske koncepcije i usmjerenja obnove kulturnog dobra nužna je suradnja različitih struka u tijeku istražnih konzervatorskih radova kako bi u konačnici odabrali usmjerenje koje će na najbolji mogući način prezentirati njegovu izvornost ili slojevitost graditeljskih faza. Često smo pri zaštitnim radovima obnove spomeničke baštine svjedoci da na ponekim spomenicima u prošlosti to baš i nije bilo tako. Obnova crkve sv. Martina potkraj šezdesetih godina 20. st. izvedena je bez prethodnih konzervatorskih istraživanja i analize arhitektonskoga sklopa romaničke crkve, što je dovelo do nekih neprimjerenih zahvata u rekonstrukciji pojedinih arhitektonskih elemenata crkve.

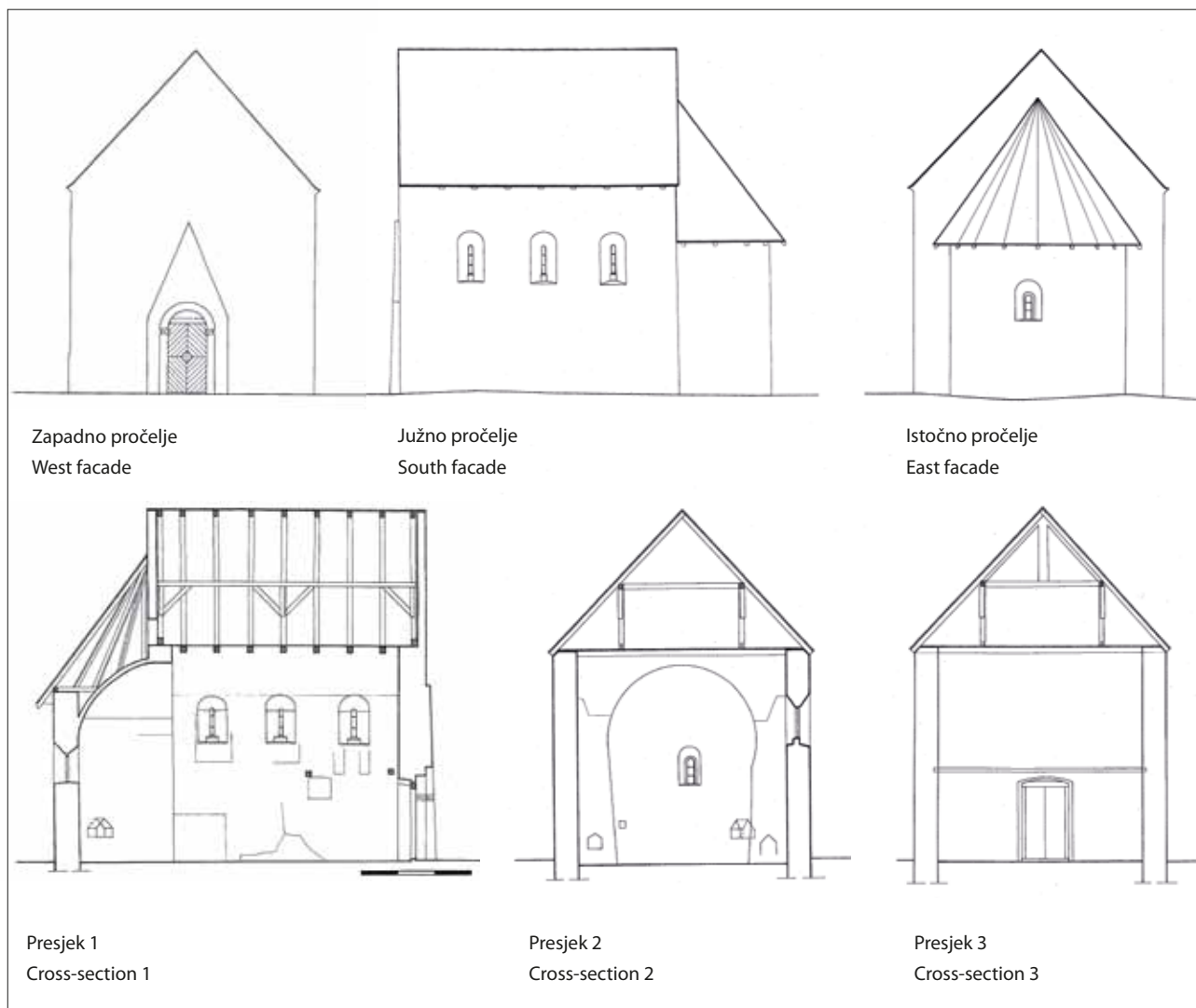
Za opis i konzervatorsku analizu arhitektonskoga sklopa crkve sv. Martina koristili smo se arhivskom građom o crkvi sv. Martina u Lovčiću koja je pohranjena u Odjelu dokumentacije Konzervatorskog odjela u Slavanskom Brodu.¹ Ta se dokumentacija gotovo u cijelosti tiče zahvata obnove crkve sv. Martina u razdoblju 1968. – 1969. Iz te dokumentacije svakako treba izdvojiti fotografije koje prikazuju građevno stanje arhitektonskoga sklopa crkve sv. Martina prije cjelovite obnove 1968. – 1969. s obzirom na kasnije obnovljeno stanje crkvenoga arhitektonskoga sklopa. Drugi dio arhivske tehničke i fotodokumentacije tiče se zahvata obnove crkve 1998. – 2010. koju je vodio HRZ. Ovdje treba istaknuti da nam je u analizi pojedinih dijelova crkve uveliko pripomogla arhitektonska dokumentacija HRZ-a, kao i opsežna fotodokumentacija koju su pri višegodišnjim radovima snimili djelatnici HRZ-a iz Zagreba i njihove radionice u Osijeku.² Na kraju treba istaknuti i fotodokumentaciju Konzervatorskog odjela Osijek koja je nastala tijekom zaštitnih radova obnove crkve 1998. – 2007. (sl. 1-6).

1. PROSTORNA DISPOZICIJA

Lovčić je selo u općini Brodski Stupnik u Brodsko-posavskoj županiji. Smješten je na južnim padinama Dilj-gore, u mikroregiji Prigorja planinskoga niza Psunj – Požeška gora – Dilj-gora slavonskoga međuriječja. Selo je udaljeno 5 km sjeverno od naselja Brodskog Stupnika. Sjevernoistočno od središta sela Lovčića, udaljeno gotovo kilometar od najbližih kuća, nalazi se mjesno groblje s romaničkom crkvom sv. Martina. Groblje s crkvom smješteno je na izduženu platou ispod čunjastog brežuljka. Već na prvi pogled konfiguracija

¹ Arhivska dokumentacija o crkvi sv. Martina u Lovčiću sakupljena je u 4 dosjea, br. 57, 57-1, 57-2, 57-3. Odjel dokumentacije, MK KOSB.

² Ovom prilikom zahvaljujemo prof. F. Mederu, ravnatelju HRZ-a iz Zagreba, na ustupljenoj arhitektonskoj snimci postojećega stanja i opsežnoj fotodokumentaciji koja je izrađena pri zaštitnim radovima obnove crkve koju je vodio HRZ iz Zagreb.

1-6 Kapela sv. Martina – snimka postojećega stanja (crtež: J. Bartoniček)
 Saint Martin's Chapel – view of the existing state (drawing: J. Bartoniček)

terena i okolni toponimi koji okružuju lokalitet crkve upućuju na to da je riječ o iznimno važnoj lokaciji u srednjem vijeku s koje se nadziralo široko područje između Dilj-gore i Požeške gore na zapadu. S njezina je položaja iznimno dobar pogled prema Požeškoj kotlini, te s druge strane prema jugu i savskoj dolini. O geostrateškoj poziciji lokacije crkve govore i mnogi toponimi i gradišta kao što su Gradina, Vračanica, Gratčina, Kućište, Glavica, Humka i dr. (sl. 7).

2. POVIJESNI PODACI

Lovčić se kao naselje ne spominje u srednjovjekovnim ispravama, ali je bio naseljen u vrijeme vladavine Osmanlija. Nešto sjevernije od Lovčića postojalo je u srednjem vijeku selo Glavica, a u njemu crkva sv. Martina. Na lokalitetu stare Glavice danas nema vidljivih tragova naselja.³ Crkva sv. Martina u srednjovjekovnim se izvorima prvi put

spominje u popisu papinske desetine 1332. – 1335. za pojedine župe Požeškog arhiđakonata.⁴ U popisu se tako za 1335. navodi da svećenik *Johannes de Santo Martino* (svećenik Ivan iz sv. Martina) u to vrijeme daje 5 groša. Osim toga svećenika, u popisu se još navodi i svećenik *Johannes de Glynissa* (župa Gnojnica)⁵ koji daje 4 groša i svećenik *Fabyanus de Gara* (župa Gara)⁶ koji daje 25 groša.

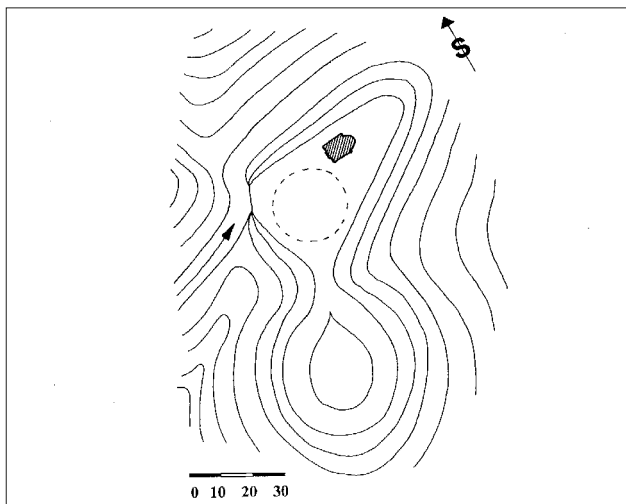
U povijesnim se vrelima ne spominje tko je i kada sagradio crkvu sv. Martina. Isprave iz toga vremena koje bi upućivale na vlasništvo plemićkih posjeda nisu sačuvane. Moguće vlasnike i graditelje crkve treba potražiti, po svemu

3 Marković, M. (2002.): *Slavonija, povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Zagreb, str. 376-377.

4 Butorac, J. (2004.): *Pisani spomenici Požege i okolice 1210-1536*, Jasterbarsko, str. 172-176.

5 Od srednjovjekovne župe *Glynissa* (Gnojnica) danas je ostao samo naziv za potok koji prolazi u neposrednoj blizini srednjovjekovne crkve sv. Jurja pokraj sela Bilica i Zagrađa u Požeško-slavonskoj županiji.

6 Srednjovjekovna župa Gare zauzimala je područje zapadno od župe i crkve sv. Martina. Šumoviti brdoviti prostor na kojemu je bila srednjovjekovna utvrda s podgrađem prema sjeveru i selima od kojih su ostali toponimi Pridvorje, Selište kod sela Bučje, zatim Kućište samo su neki od toponima koji su nekada bili sastavni dio ove očito bogate srednjovjekovne župe.

7 Situacija – skica gradina Glavica (Fratrovo brdo) s crkvom sv. Martina (crtež: Ž. Perković)

Situation – sketch of Glavina castle ruins (Fratrovo brdo) with Saint Martin's church (drawing: Ž. Perković)

sudeći, među imenima sačuvanih toponima manjih utvrda koje su bile u užem okruženju crkve sv. Martina.

Oko lokacije crkve i na okolnim brežuljcima raspoređene su mnoge gradine koje u svojem nazivu nose ime Pavao, što bi upućivalo na to da je to područje u 13. st. bilo u vlasništvu Pavla, plemića od Predišinca, koji je obnašao funkciju ključara kraljice Marije, potomka Petra od Požege, plemića od Orlavice i plemića od Svine. U prilog tomu idu imena današnjih toponima: Gradina nad Pavla-dolom zapadno od crkve, Gradina nad Barić-dolom istočno od crkve, zatim sjeverno od crkve Gračina nad Palačak-dolom, te Gračinje nad Pavnicom-dolom nedaleko od sela Zagrađa.⁷

Lokacija na kojoj je sagrađena crkva ima geostratešku važnost i bila je važna za kontrolu prostora s obiju strana Dilj-gore i prije srednjeg vijeka. Crkva je smještena na zaravni koja se prema sjeveroistoku sužava. Jugoistočno od crkve nalazi se čunjasti brežuljak koji stariji mještani sela Lovčića nazivaju *fratrovo brdo*, *fratrovac*⁸, što bi prema nazivu upućivalo na pretpostavku da je lokalitet crkve s čunjastim brdom mogao neko vrijeme biti i u posjedu križara templara ili poslije ivanovaca.⁹ U Požeškoj kotlini najbliži templarski posjed crkvi sv. Martina nalazio se u Breznici (Bzenici?) nedaleko od Pleternice koji se spominje u povišnim izvorima 1286. te kasnije 1325., kada je taj prostor već pripadao ivanovcima.¹⁰

7 Čuk, J. (1925): Požeško plemstvo i požeška županija od doba prvih sačuvanih imena i naziva do polovice četrnaestog vijeka, *Rad JAZU*, (231) Zagreb, str. 75-76.

8 Na ovaj naziv za čunjasto brdo upozorio nas je vlč. msgr. M. Dukić, danas župnik u mirovini rodom iz susjednog sela Bučja. Msgr. M. Dukić saznao je za taj naziv od starijih stanovnika sela Lovčića koji su imali zemlju u neposrednoj blizini crkve.

9 U izvorima iz 13. i 14. st. posjedi templara i poslije ivanovaca na prostoru Požeške kotline spominju se na dvama mjestima. Najbliži njihov posjed bio je na području današnjeg sela Bzenice, blizu Pleternice, koje se nalazi zapadno od crkve sv. Martina. Temparski posjed Bzenica spominje se 1324., kada je već bio u posjedu ivanovaca. (Čuk, J. str. 56-57.)

10 Dobronić, Lj. (2002): *Templari i ivanovci u Hrvatskoj*, Dom i svijet, Zagreb, str. 60., 108.

Na mogućnost postojanja manje utvrde na čunjastom brdu i njihove kapele upućuju i tragovi opkopa koji se naziru na istočnoj strani crkve, gdje je obrambeni usjek platoa najizraženiji. Da je riječ o strateškoj lokaciji koja je bila iznimno važna za trgovinu i protok ljudi i robe, pokazuje i toponim *Pazarište* koji se nalazi nedaleko od same crkve.

U vrijeme nazočnosti Osmanlija crkva sv. Martina u Lovčiću prvi se put spominje 1660. u opisu o. Petra Nikolića, vikara zagrebačkog biskupa Petra Petretića. Iz njegova opisa saznajemo da je crkvu obnovio o. Martin iz Požege i da se nalazi u župi Drenovac.¹¹

Tijekom 18. st. crkva sv. Martina spominje se u kanonskim vizitacijama za župu Zagrađe i Bučje. U kanonskoj vizitaciji iz 1730. vizitator navodi: ... *Bučje ima crkvu sv. Martina Biskupa. Crkva je dobro pokrivena, nema zvonika i zvona. U crkvi je jedan oltar i dvije slike rađene na platnu i to sv. Martina Biskupa i Majke Božje.*¹²

U popisu župe Zagrađe iz 1734. popisivač opisuje crkvu: ... *crkva sv. Martina nalazi se između sela Bučje i Slatinika. Crkva je bez oltara i ureda. U opisu se još navodi da crkva treba novi krov i nove oltare za što je potrebno izdvojiti 600 forinti.*¹³

U kanonskoj vizitaciji iz 1754. za župu Zagrađe se navodi: ... *da kapela sv. Martina Biskupa nema potrebnih stvari za misno slavlje. U gotovu novcu ima 4 forinte i 9 krajcera.*¹⁴

Iz opisa kapele 1758. saznajemo ... *da kapela pripada selu Bučju. Udaljena je od župnog sjedišta pola sata hoda. Kapela se nalazi na groblju. Ta je kapela stara i trebalo bi popraviti zidove i strop, te postaviti novi krov, napraviti nova vrata i staviti pod. Ako se kapela ne popravi u roku dvije godine, morat će se udariti interdiktom. Kapela je dugačka 5, a široka 3,5 hvata. Nad menzom je stara slika sv. Martina, slikana na platnu, a nalazi se u okviru. Kapela nema sakristije. Groblje je dobro ograđeno.*¹⁵

U idućoj kanonskoj vizitaciji iz 1761. navodi se da je kapela obnovljena. U opisu stoji: ... *Bučje ima kapelu sv. Martina Biskupa izvan sela na brežuljku, udaljena je pola sata hoda od sela, a toliko od župnog sjedišta. Od posljednje vizitacije kapela je obnovljena i dobila je novi krov od hrastovih daščica. Obnovljeni su zidovi te omazani i okrečeni. Dobila je i nova vrata s bravom. Pod joj je malo povišen. Drvena oltarana menza zamijenjena je novom., a nad njom je nova slika Martina Biskupa slikana na platnu, smještena između dva drvena i obojena stupa. Kapela nema zvonika ni zvona. Groblje je oko kapele, ali nije ograđeno i treba ga što prije ograditi.*¹⁶

Iz ovog se opisa iščitava da je u razdoblju 1758. – 1761. na kapeli sv. Martina izvedena po opsegu zahvata značajna barokna obnova. Kapela je dobila novo krovništvo i pokrov od hrastovih daščica. Perimetralni crkveni zidovi obnovljeni su

11 Smičiklas, T. (1891.): *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, II JAZU, Zagreb, str. 10.

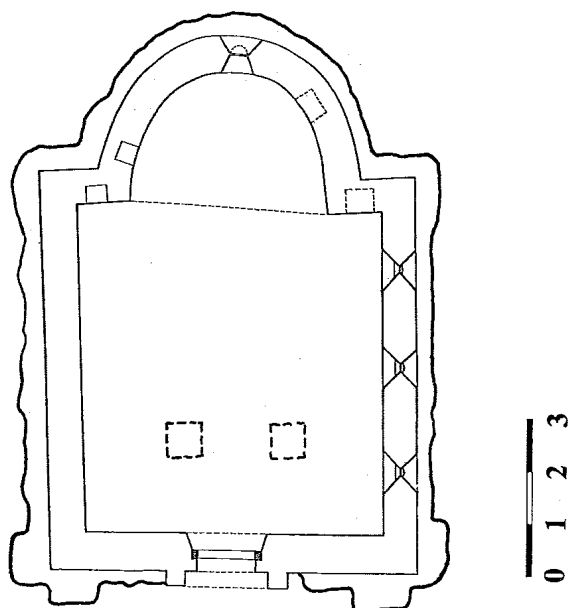
12 NAZ, KV 29/I, str.76-77.

13 Sršan, S. (1995.): *Katoličke župe u istočnoj Hrvatskoj 1733./34. god.*, Osijek, str. 89.

14 NAZ, KV 30/II, str.12.

15 NAZ, KV30/II, str. 352.

16 NAZ, KV31/II, str.175-176.

8 Tlocrt temelja starije romaničke crkve (crtež: Ž. Perković)
Layout of the foundations of older Romanesque church
(drawing: Ž. Perković)

i obijeljeni. Dva uska romanička prozora zamijenjena su prozorima pravokutna oblika, a sve radi što bolje osvijetljenosti unutrašnjosti kapele i baroknog oltara. Uz postavljanje baroknog oltara s oltarnom palom sv. Martina vjerojatno su vapnenim premazima prelićene i srednjovjekovne freske. Treba pretpostaviti da je u sklopu te obnove u crkvenom brodu postavljen novi tabulat, ali i u svetištu, umjesto prije urušene polukalote. Osim zahvata na crkvenim zidovima i krovu, u unutrašnjosti crkve postavljen je novi pod.

Nijedna od sljedećih kanonskih vizitacija iz godine 1765.¹⁷, 1769.¹⁸, 1783.¹⁹, 1810.²⁰, 1841.²¹ ne spominju nikakve graditeljske zahvate obnove i opisuju kapelu sv. Martina Biskupa na gotovo istovjetan način, da je u dobrom stanju, zidana od čvrstog materijala, ponavljajući gotovo osnovne i iste podatke iz prijašnjih opisa kapele.

Sve do tridesetih godina 20. st. na crkvi nije bilo znatnijih zahvata. Prema kazivanju mještana, u to vrijeme izvedena je nova krovna konstrukcija i postavljen je novi krov s blažim nagibom. Pri obnovi krovšta sagrađeni su novi zabatni zidovi crkvenoga broda. Manji zahvati sanacije crkve provedeni su i 1944. godine. Crkva je oštećena 1964. godine u potresu, nakon čega su se pojavila izrazita napuknuća u središnjoj osi polukružnoga svetišta, na spoju polukružnoga svetišta i crkvenoga broda, kao i u unutrašnjosti na

9 Polukružno svetište crkve – ostaci zida starije crkve
(foto: M. Markulić, fototeka MK AKOSB)

Semi-circular church sanctuary – remains of the wall of the older church (photo by M. Markulić, photo archives of MK AKOSB)

zidu trijumfalnog luka. Nakon toga obavljena je provizorna sanacija perimetralnih zidova.

Zbog trošnosti i novonastalih oštećenja od potresa crkva je u cijelosti obnovljena 1968. – 1969. Posljednja cjelovita obnova crkve sv. Martina izvedena je od 1998. do 2010. u sklopu višegodišnjih zaštitnih konzervatorsko-restauratorskih radova obnove crkve koju je vodio Hrvatski restauratorski zavod iz Zagreba.²² Za potrebe tih radova arheološka istraživanja na prostoru crkve sv. Martina proveo je Muzej Brodskog Posavlja.²³

3. OPIS CRKVE

3.1. Starija crkva

Mnogobrojni nalazi arheoloških istraživanja upućuju na to da je crkva podignuta na gradini na kojoj se već u 14. st. nalazilo groblje.²⁴ U arheološkim sondama oko perimetralnih zidova crkve sv. Martina otkriveni su temelji i dio zida starije građevine na kojima je podignuta postojeća

17 NAZ, KV31/III, str.108-109.

18 NAZ, KV31/IV str.144-145.

19 NAZ, KV34/VI, str.71-73.

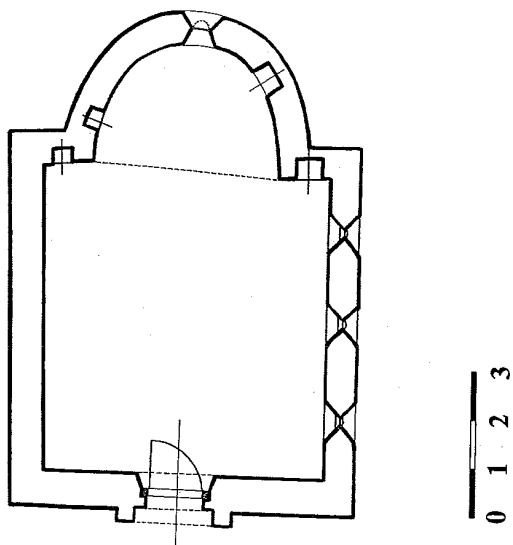
20 NAZ, KV39/XI, str. 185.

21 NAZ, KV42/XIV, str.211-212.

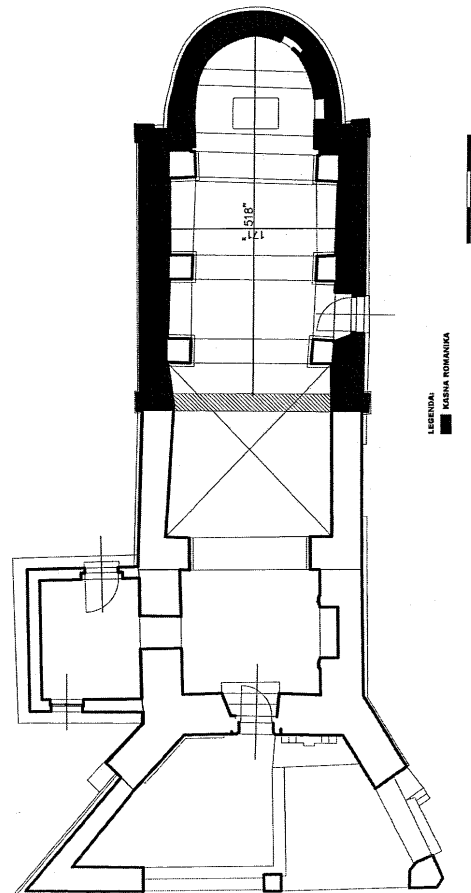
22 Zaštitne radove obnove vodila je Jasna Bartoniček, d. i. a., iz HRZ-a iz Zagreba koja je izradila i arhitektonsku snimku postojećega stanja.

23 Voditelj arheoloških istraživanja bio je arheolog Josip Lozuk. Samo istraživanje bilo je odvojeno u tri etape i vremenski se provodilo tijekom tri godine: 1998., 2000., 2001.

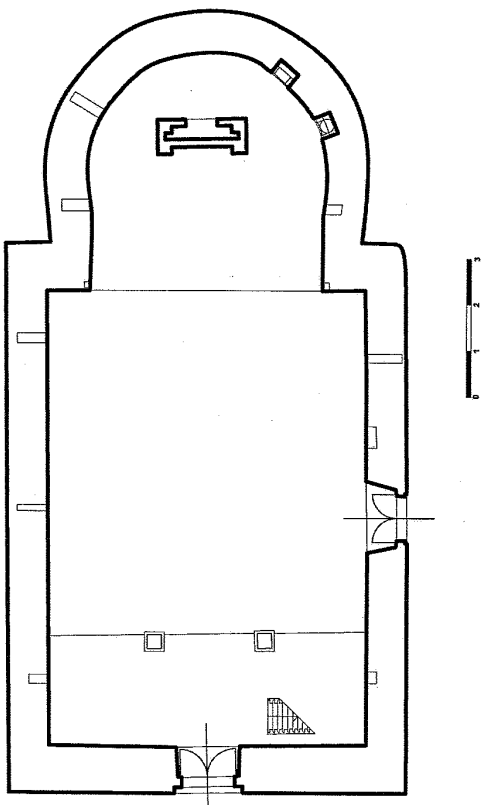
24 Lozuk, J. (2010.): Rezultati arheološkog istraživanja u crkvi sv. Martina u Lovčiću, *Vijesti muzeja Brodskog Posavlja br.10.*, str. 41-42.

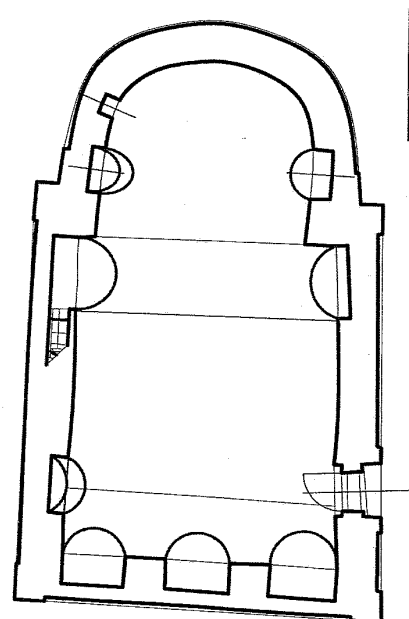
10 Crkva sv. Martina, Lovčič, 12.-13. st. – tlocrt (crtež: J. Bartoniček)
 Saint Martin's Church, Lovčič, 12-13th centuries. – ground plan
 (drawing: J. Bartoniček)

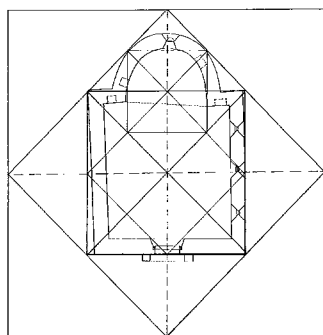
11 Crkva BDM, Bapska, 12.-13. st. – tlocrt romaničke crkve s gotičkim dogradnjama (crtež: D. Klečina)
 Church of the Blessed Virgin Mary, Bapska, 12-13th centuries – ground plan of the Romanesque church with gothic additions
 (drawing: D. Klečina)

12 Crkva sv. Martina, Martin, 12.-13. st., tlocrt (crtež: D. Zahirović, S. Marinović)
 Saint Martin's Church, 12-13th centuries, ground plan
 (drawing: D. Zahirović, S. Marinović)

13 Crkva Bogorodice (male Gospojine), Koprivna, 13. st., tlocrt (crtež: D. Zahirović, S. Marinović)
 Church of the Holy Mother (Nativity of the Virgin Mary), Koprivna, 13th century, ground plan (drawing: D. Zahirović, S. Marinović)

14 Tlocrt crkve određen geometrijskom shemom kvadrangulacije (crtež: Ž. Perković, R. Ivanušec)

Ground plan established by the geometric scheme of quadrangulation (drawing: Ž. Perković, R. Ivanušec)

15 Crkva sv. Martina, Lovčić, 13. st. – pogled na crkvu s pozicije Fratrova brda, stanje prije obnove 1968. – 1969. (foto: B. Kralik, fototeka MK AKOSB)

Saint Martin's Church, Lovčić, 13th century – view of the church from the position of Fratovo hill, state prior to renovation in 1968-1969 (photo: B. Kralik, photo archives of MK AKOSB)

romanička crkva sv. Martina. Tlocrtni oblik građevine upućuje na to da je riječ o građevnim ostacima starije romaničke crkve koja je bila jednobrodna s polukružnim svetištem. Crkveno zide sačuvano je u nejednakoj visini od oko 0,80-1 m. Starija crkva bila je građena kamenom lomljenjakom veličine 20-30 cm bez mnogo ispuna manjim komadima, te, u manjoj mjeri, romaničkim i rimskim opekama. Romaničke opeke 34 x 17 x 5,5/5 cm služile su za zidanje prizemne zone zida iznad temelja. Ono što je karakteristično za zide starije romaničke crkve jesu ostaci uglovnih proširenja zida koji upućuju na mogućnost da je starija crkva imala uglovne lezene.²⁵ Način zidanja veličina kamena lomljenjaka i debljina zida, pokazuju da je vjerojatno riječ o crkvi koja je mogla biti građena oko 1100., u vrijeme kada su građene crkve s polukružnim svetištima sv. Ilija u Vinkovcima – Meraja, u Borincima i manja crkva u Rudinama (sl. 8, 9).

3.2. Tlocrt

Crkva sv. Martina prati u osnovi tlocrtni oblik starije crkve. U tlocrtnoj dispoziciji to je jednobrodna crkva zaključena polukružnim nadsvođenim svetištem. Vanjske tlocrtno dimenzije crkve iznose 10,65 x 6,90 m. Za usporedbu potrebno je istaknuti da je približno iste tlocrtno dimenzije, prije barokne dogradnje, imala i romanička crkva sv. Katarine u Podgorju iz 13.st. nedaleko od Vetova u Požeškoj kotlini (10 x 5,64 m)²⁶, zatim crkva BDM u Bapskoj iz 12. – 13. st. prije gotičkih faza dogradnje romaničkog broda crkve tijekom 14. i 15. st. Njezine vanjske tlocrtno mjere iznosile su (11 x 6,39 m).²⁷ Gotovo istu veličinu imala je i romanička crkva sv. Ilije u Meraji – današnjim Vinkovcima (11 x 6,75m)²⁸ za koju prevladava mišljenje da je građena oko 1100., crkva u Borincima, a zatim i mala crkva u Rudini. U prvoj graditeljskoj fazi takav tlocrtni oblik vjerojatno je imala i crkva sv. Ivana u Sv. Ivanu Zelini.²⁹ Od drugih

25 Uglovne lezene na romaničkim crkvama služile su kao element vertikalnog rasčlanjenja zidne plohe, ali su također imale funkciju dodatnoga uglovnog ojačavanja crkvenoga zida.

26 Horvat, Z. – Mirnik, I. (1977.): Graditeljstvo srednjeg vijeka u Požeškoj kotlini, *Zbornik Požega 1227-1977*, str.138-140.

27 Ivanušec, R, Klečina, D. (2009.): Elaborat istražnih konzervatorskih radova – Crkva BDM u Bapskoj, neobjavljeni tekst, Odjel dokumentacije MK KOV.

28 Dimitrijević, S. (1966.): Arheološka iskopavanja na području vinkovačkog muzeja. Rezultati 1957. – 1965., *Acta Musei Cibalaensis*, str. 45-50.

29 Houška, M. et al. (2009.), *Templari i njihovo naslijeđe*, Sv. Ivan Zelina, str. 34-35.

romaničkih crkava koje su građene u razdoblju 12. – 13. st. u Slavoniji, veće tlocrtno dimenzije posjeduje romanička crkva sv. Martina u mjestu Martin pokraj Našica (16,99 x 8,68 m), te druga romanička crkva danas posvećena Bogorodici (Maloj Gospojini) (13,64 x 8,39 m) koja se nalazi u mjestu Koprivni južno od Osijeka.

Općenito za tip jednobrodne crkve s polukružnim svetištem može se zaključiti da je rasprostranjen na širem prostoru između Drave i Save u razdoblju između 1100. i 1300. godine.³⁰ Osobito je dobro poznat u središnjoj Panoniji, i to ponajviše u jugozapadnoj Ugarskoj.³¹ Jedno od glavnih obilježja tih građevina, osim toga što je riječ o skromnim i jednostavnim građevinama, jest apsida koja služi kao oltarni prostor crkvenoga broda. Apsida presvođena konhom preuzeta je iz kasne antike i pojavljuje se u južnoeuropskim zemljama prije romanike pa se takve crkve s polukružnim svetištima nazivaju južnim mediteranskim tipom u romaničkoj arhitekturi³² (sl. 10 - 13).

Polukružno svetište imaju i druge crkve sv. Mihovila u Ratkoviću (kasno 13. st.?), Rokovačka zidina, crkva u Moroviću (kasno 13. st.), kao i crkva sv. Martina u Đakovačkim Selcima koja je srušena u 19. st. Poslije tijekom 14. i 15. st. na nekim se crkvama polukružno svetište zamjenjuje s poligonalnim gotičkim svetištem kao što je na primjeru crkve BDM u Dragotinu i crkve sv. Bartola u Novim Mikavcima. Ono što je karakteristično za crkvu sv. Martina u Lovčiću jest njezin tlocrtni oblik broda koji je gotovo kvadratičan (6,44 x 5,60 m). Širina polukružnog svetišta iznosi 3,70 m. Tlocrt je, pretpostavljamo, bio određen

30 V. P. Goss-Šepić, (2007.): A note on some Churches with Rectangular Sanctuary in Medieval Slavonia, *Peristil* (50) Zagreb, str. 26-27.

31 Valter, I. (2004.), *Árpád- kori téglatemplomok nyugat – dunántúlon*, Budapest.

32 Zadnikar, M. (1982.): Romanika v Sloveniji – tipologija i morfologija sakralne arhitekture, Ljubljana, str 14.

16 Crkva sv. Martina, Lovčić, 13. st. – zapadno pročelje prije obnove, stanje 1968. (foto: B. Kralik, fototeka MK AKOSB)

Saint Martin's Church, Lovčić, 13th century – west facade prior to renovation, state 1968 (photo: B. Kralik, photo archives of MK AKOSB)

18 Crkva BDM, Bapska, 12.-13. st. – djelomično očuvani dekorativni potkrovni vijenac (foto: R. Ivanušec, fototeka MK AKOV)

Church of the Blessed Virgin Mary, Bapska, 12-13th century – partly preserved decorative loft cornice (photo: R. Ivanušec, photo archives of MK AKOV)

geometrijskom shemom kvadrangulacije kvadrata 14,50 m, što približno iznosi 7,5° hvata pariške kraljevske stope 1' = 32,5 cm (sl. 14).

Crkva je zadržala svoj izvorni tlocrtni oblik i u gotičkom razdoblju. Rezultati arheoloških istraživanja potvrdili su ranije pretpostavke da crkva sv. Martina u srednjem vijeku nije imala ni zvonik ni sakristiju. U kasnijemu razdoblju na zapadno pročelje romaničke crkve dograđeno je predvorje, koje je, očito, vrlo rano uklonjeno, vjerojatno zbog potrebe

17 Crkva sv. Martina, Lovčić, 13. st. – južno pročelje početkom 60-ih godina (fototeka MK AKOSB)

Saint Martin's Church, Lovčić, 13th century – south facade in the early 1960s (photo archives of MK AKOSB)

za dodatnim prostorom za ukopna mjesta.³³ Tragovi krov-nih ploha predvorja bili su još vidljivi na žbuci 1968./69. prije obnove zapadnoga pročelja. Crkva je zidana opekama romaničkih dimenzija 27 x 13/14 x 5,5/5,6 cm. Da je riječ o crkvi koja je građena u 13. st., pokazuje nam, osim tlocrta crkve, i debljina njezinih zidova. Općenito svako razdoblje nosi svoja obilježja izvođenja i završno oblikovanje u smislu vanjske obrade zida. Tijekom prve polovice 13. st. ziđe omanjih crkvice relativno je male debljine.

I crkva sv. Martina u Lovčiću ima debljinu zida od 76 cm. Za usporedbu romanička crkva BDM u Bapskoj ima debljinu zida od 78 cm na poziciji crkvenoga broda, pa čak 65 cm na poziciji polukružnoga svetišta.

Nešto deblje zidove imaju druge dvije romaničke crkve u Slavoniji koje se također datiraju u 13. st. Na templarskoj crkvi sv. Martina u Martinu pokraj Našica debljina je zida 90 cm. Na romaničkoj crkvi u Koprivni debljina zida crkvenoga broda iznosi od 87 do 90 cm. Relativno tanke zidove pronalazimo ne samo na omanjim romaničkim crkvama nego i na arhitekturi romaničkih burgova. Tako burgovi iz prve polovice 13. st. kontinentalne Hrvatske imaju debljinu zidova: Okić 77-80 cm, Veliki Kalnik 65-70 cm, Stari grad na Orahovicom – 70 cm.³⁴

3.3. Pročelja

U analizi arhitektonskoga sklopa crkve sv. Martina pripomogla nam je opsežna fotodokumentacija crkve iz

³³ Predvorja kakva su podignuta u 18. i 19. st. pronalazimo i na drugim srednjovjekovnim crkvama u Slavoniji. Gotička crkva sv. Stjepana u Glogovici imala je nisko predvorje koje je uklonjeno u drugoj polovici 20. st. Od sačuvanih predvorja srednjovjekovnih crkava treba izdvojiti predvorje gotičke crkve sv. Dimitrija u Brodskom Drenovcu koje je podignuto vrlo kasno početkom 20. st. i predvorje romaničke crkve BDM u Bapskoj iz 19. st.

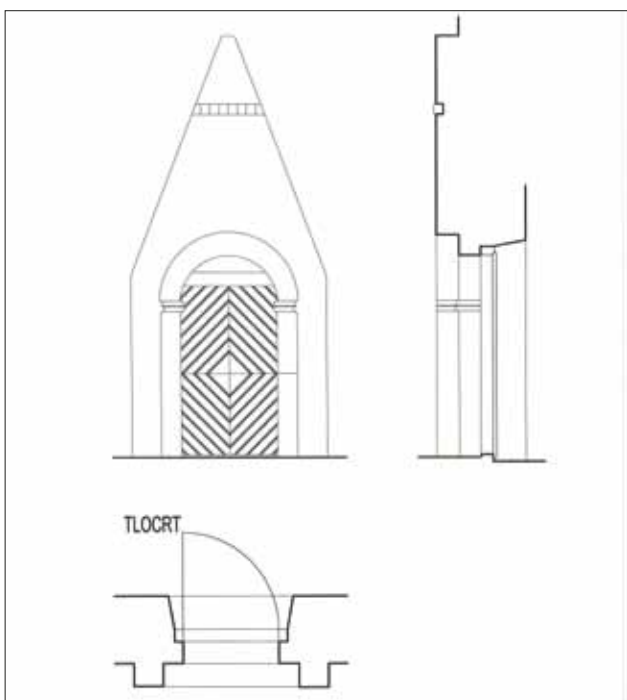
³⁴ Horvat, Z. (2010): Stilska stratigrafija burgova 13-15. st. u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor br.181 [39]* Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, str. 46.

19 Crkva Bogorodice, Koprivna, 13. st. – pogled na crkvu s jugoistoka (foto: R. Ivanušec, fototeka MK AKOV)
Church of the Holy Mother, Koprivna, 13th c., view of the church from the south-east (photo: R. Ivanušec, photo archives of MK AKOV)

20 Crkva Bogorodice, Koprivna, 13. st. – otklesane opeke lezene polukružnoga svetišta, (foto: D. Pešut, fototeka restauratorske radionice Oslik – Čepin)
Church of the Holy Mother, Koprivna, 13th c., dressed brick of the lesene of the semi-circular sanctuary (photo: D. Pešut, photo archives of the restoration workshop Oslik Čepin)

21 Romanički portal na zapadnome pročelju – pogled, tlocrt, presjek (crtež: D. Zahirović)
West facade Romanesque portal – view, layout, cross-section (drawing: D. Zahirović)

22 Romanički portal na zapadnome crkvenom pročelju (foto: R. Ivanušec, fototeka MK AKOSB)
West facade Romanesque portal (photo: R. Ivanušec, photo archives of MK AKOSB)

1968./69. na kojoj je zabilježeno njezino građevno stanje prije i za vrijeme građevinskih radova obnove. Romanička crkva sv. Martina u Lovčiču bila je sve do obnove 1968. u izrazito lošem građevinskom stanju, s vidljivim

napuknućima perimetralnih zidova koja su nastala nakon potresa 1964.³⁵ (sl. 15 - 17).

.....
35 Izrazita napuknuća zida crkva je imala na spoju crkvenoga svetišta i broda, na zidu trijumfalnog luka, te posebno u središnjoj osi polukružnoga svetišta ispod prozora.

23 Južno crkveno pročelje – djelomično očuvani romanički prozor empure i romanički prozori preoblikovani u baroknoj obnovi, stanje 1968. (foto: B. Kralik, fototeka MK AKOSB)

South church facade partly preserved Romanesque window of the matroneum and Romanesque windows, state 1968 (photo: B. Kralik, photo archives of MK AKOSB)

24 Južno crkveno pročelje – prozor empure, stanje 1968. (foto: B. Kralik, fototeka MK AKOSB)

South church facade window of the matroneum, state 1968 (photo: B. Kralik, photo archives of MK AKOSB)

Već na fotografijama iz sredine šezdesetih godina 20. st. uočljivo je da se izvorna visina crkve nije sačuvala od vremena barokne obnove. Romaničko crkveno zide očuvano je do visine 4,84 m s obzirom na nultu točku mjerenja.³⁶ U obnovi crkve tridesetih godina 20. st. obnovljeno je krovništvo, izvedeni su novi zabatni zidovi i potkrovnji vijenac. Krovništvo je izvedeno s nagibom od 45° kakav je imala i nakon barokne obnove 1758. – 1761. U unutrašnjosti crkve zamijenjen je dotrajali tabulat. Ako pretpostavimo da je romanička crkva imala strmije krovništvo od 60° dolazimo do zaključka da je u baroknoj obnovi, izvorna visina bočnih zidova mogla biti smanjena za visinu vjerojatno 5 redova srednjovjekovnih romaničkih opeka debljine 5/5, 5/6 cm, što bi s veznim mortom odgovaralo visini od oko 32-35 cm. Crkva je u usporedbi s romaničkom crkvom BDM u Bapskoj i crkvom Bogorodice u Koprivni imala jednostavno oblikovano pročelje bez elemenata vertikalnog i horizontalnog raščlanjenja. Je li crkva imala jednostavan ili dekorativni romanički vijenac od opeka, kakav je primjerice djelomično sačuvan na crkvi BDM u Bapskoj, može se samo nagađati, jer nisu sačuvani gornja zona zida i potkrovnji vijenac (sl. 18).

Tijekom zaštitnih radova na perimetralnim crkvenim zidovima nisu otkriveni tragovi otklesanih opeka na temelju kojih bismo mogli zaključiti da je crkva u Lovčiću imala lezenirano pročelje, kao što je to otkriveno u nedavnim konzervatorskim istraživanjima romaničke crkve u Koprivni. Istražnim radovima na zidu polukružnoga svetišta pronađeni su ostaci lezena, dok je kompozicija crkvenoga broda bila je jednostavna s ravnim ožbukanim površinama koje su uokvirene uglovnim lezenama (sl. 19, 20).

Na zapadnom se pročelju nalazi romanički portal koji je s obzirom na površinu pročelja plastički naglašen zidanim

36 Nulta točka mjerenja tijekom arhitektonskog snimanja crkve bila je postavljena na pragu romaničkog portala.

okvirom koji u gornjoj zoni završava trokutastim zabatom. Taj portal A. Horvat povezuje s portalom romaničke crkve u Koprivni.³⁷ Romanički se portal nalazi na južnom zidu crkvenoga broda, što se povezuje s postojanjem empure koja se nalazi uz zapadno crkveno pročelje. Visina rizalitnoga istaknutog zabata iznosi 4,82 m, a širina 2,27 m. Površina zabata naglašena je u svojem gornjem dijelu razdjelnim vijencem od ukoso uzidanih opeka u strukturu zida.³⁸ Svjetli otvor portala uokviruje okvir od opeka širine 23 cm. Okvir završava segmentnim nadvojem. U visini pete segmentnog nadvoja dovratnik portala naglašen je kapitelima koji su izvedeni od dviju romaničkih profiliranih opeka debljine 6 cm. Kapitel se izvorno nalazio i s vanjske strane zidanog okvira portala. Na prednjoj čeonj strani profilirane opeke kapitela otklesane su u baroknoj obnovi pročelja. Treba pretpostaviti da je romanički portal izvorno imao kamenu lunetu, kako je uobičajeno u oblikovanju romaničkih portala.³⁹

Kamena luneta mogla je imati visinu oko 50 cm i mogla je sezati, u svojem donjem dijelu, do jednostavno oblikovanih kapitela u opeci. Kapiteli od opeke nalaze se na visini 177 cm od nulte točke mjerenja. Svjetla širina portala ostala je ista od vremena izgradnje crkve i iznosi 118,5 cm. Kako nam je iz arheoloških istraživanja poznata izvorna niveleta

37 Horvat, A. (1975/76.): Novi prilozi romanici srednjovjekovne Slavonije, *Peristil* 18-19, Zagreb, 14.

38 Sličan romanički dekorativni detalj pročelja pronađen je pri konzervatorskim istraživanjima u gornjem dijelu zida romaničke crkve u Kneževim Vinogradima u Baranji (13-14. st.) danas Reformirana kršćanska crkva. Dekorativni detalj bio je sastavni dio cjeline romaničkoga potkrovnog vijenca koji je uništen u baroknoj obnovi crkve.

39 Općenito portali romaničkih crkava u Slavoniji nisu u cijelosti sačuvani, kao ni lunete. Južni portal romaničke crkve BDM u Bapskoj u cijelosti je uništen u barokizaciji dogradnjom južne sakristije. Oštećenu kamenu lunetu pronađemo na južnom portalu crkve u Koprivni. Konzervatorska istraživanja otkrila su da je ta luneta imala zidni oslik. Izuzetno lijep primjer oblikovanja prisutan je na kamenoj luneti zapadnog portala crkve sv. Petra i Pavla u Koški iz 13. st. Iako je zapadni portal crkve u Koški, u kasnijoj fazi preoblikovan, ipak je riječ o cjelovitoj kamenoj luneti s kraja 13. st. s plitkim isklesanim reljefnim aplikacijama. U središnjoj osi lunete nalazi se stiliziran križ koji udvajaju dva floralna motiva.

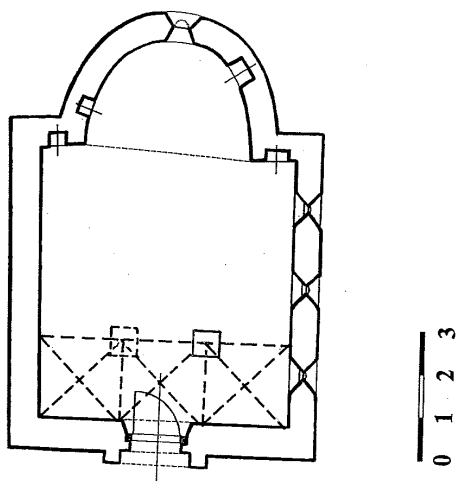
25 Prozor polukružnoga crkvenog svetišta, stanje 1966.
(foto: D. Krstić, fototeka MK AKOSB)

Window of the semi-circular church sanctuary, state 1966
(photo: D. Krstić, photo archives of MK AKOSB)

26 Prozor polukružnoga crkvenog svetišta, stanje nakon obnove,
stanje 2009. (foto: R. Ivanušec, fototeka MK AKOSB)

Window of the semi-circular church sanctuary, state after renovation,
state 2009 (photo: R. Ivanušec, photo archives of MK AKOSB)

27 Tlocrt crkve s emporom (crtež: Ž. Perković, MK AKOSB)

Ground plan of the church with the matroneum
(drawing: Ž. Perković, MK AKOSB)

podu romaničke crkve, a ona je otkrivena na dubini 0,65 m⁴⁰ od nulte točke mjerenja, dolazimo do zaključka da je svijetli otvor romaničkog portala izvorno imao dimenzije 118 x 238 cm, što upućuje na to da je primijenjen omjer M 1:2 odnos svijetle širine prema visini. U kasnijoj fazi barokne obnove, zbog podizanja okolnog terena i podnice crkve, vanjski zidani okvir portala devastiran je u svojem donjem dijelu (sl. 21, 22).

Crkva sv. Martina u Lovčiću ima ukupno četiri prozora. Na južnom se pročelju nalaze tri prozora, a na polukružnom svetištu jedan romanički prozor. Sve do barokne obnove 1758. –1761. crkva je imala uobičajene romaničke prozore dubokih skošenih špaleta, uskih svijetlih otvora koji su završavali polukružno, uključujući i nadvoj niše. Prvi romanički prozor na južnome crkvenom pročelju, koji je osvjetljavao emporu, izvorno se nalazio na većoj visini s obzirom na dva

prozora na istočnoj strani pročelja. U baroknoj obnovi, dva uska romanička prozora na istočnoj strani južnoga pročelja preoblikovani su u prozore pravokutnog oblika (sl. 23).

Zanimljivo da u toj obnovi romanički prozor empore i prozor na crkvenome svetištu nisu bili obuhvaćeni zahvatom proširenja. Na slici iz 1968./69. može se vidjeti da je romanički prozor empore tijekom barokne obnove izgubio samo svoj romanički polukružni nadvoj prozorske niše, a time i izvornu visinu svijetlog otvora. U parapetnom dijelu prozora, u svijetlom otvoru, također se vidi manji zazid. Umjesto polukružnog nadvoja izveden je segmentni nadvoj od opeka (sl. 24).

Iako je prozor u središnjoj osi svetišta neko vrijeme bio zazidan, i s vidljivim oštećenjima polukružnog nadvoja prozorske niše, prozor na svetištu je sačuvao svoju izvornu svijetlu visinu i širinu, uključujući i skošenje prozorske niše. Polukružna niša romaničkoga prozora, gledajući s unutrašnje strane, ima veličinu 105 x 62 cm. Skošnje špaleta određeno je prikonom od 60°. Špaleta prozorske niše do profilacije za ostakljenje iznose 32,5 cm. Profilacija za ostakljenje izvedena od romaničkih opeka debljine 5 cm koje su okomito uzidane u zid svetišta. Na sjevernoj špaleti prozora profilacija ima širinu od 8 cm, a na južnoj 6 cm. Svijetli otvor prozora završava polukružno, visina mu je 69 cm, a širina 21 cm (sl. 25, 26).

3.4. Unutrašnjost crkve

U unutrašnjosti romaničke crkve polovicom šezdesetih godina 20. st. provođena su arheološka iskopavanja, što je u određenoj mjeri umanjilo broj potencijalnih nalaza. Arheološkim istraživanjima tijekom 1998. u prostoru crkvenoga broda (sonda 4), na relativnoj dubini od 0,65 m pronađeni su tragovi zapečene zemlje i opeke (estrih), što nedvojbeno upućuje da je riječ o ostacima podnice romaničke crkve. U prostoru romaničkih crkvice kao zasebni sklop pojavljuje

40 Lozruk, J. (2010): Rezultati..., str. 40.

28 Zidna niša (kustodija) na južnoj strani polukružnoga svetišta
(foto: R. Ivanušec, fototeka MK AKOSB)

Wall niche (custodia) on the south side of the semi-circular sanctuary
(photo: R. Ivanušec, photo archives of MK AKOSB)

29 Fragmenti fresaka u polukružnome svetištu
(foto: R. Ivanušec, fototeka MK AKOSB)

Fresco fragments in the semi-circular sanctuary
(photo: R. Ivanušec, photo archives of MK AKOSB)

se često empora koja se gradi uz zapadno pročelje, a ima funkciju da vlasnik posjeda, plemić, izdignut od puka, može prisustvovati liturgijskim obredima.

Empore se pojavljuju već u 6. st. u Ravenni, kasnije kao reprezentativni tipovi u zemljama zapadne Europe. Potkraj 8. st. zapadni se oblici monumentaliziraju u obliku karolinškog *westwerka*, jednog od ključnih iznahašća srednjovjekovne arhitekture.⁴¹ U nešto skromnijem obliku pojavljuju se u razdoblju od sredine 12. do polovice 13. st. na posjedima nižega plemstva u Mađarskoj, Poljskoj i Erdelju u Rumunjskoj u naseljima u kojima žive Sasi.⁴² Kod nas je javlja u nešto reduciranim obliku već početkom 9. st. u spomenicima „vladarske grupe” koje podižu vrhovi staroga društva (najbolji primjeri iz kasnog 9. st. jesu Sv. Cecilija na Stupovima u Biskupiji i Sv. Spas na Cetini). Vestverk je, kako danas naslućujemo imao razne funkcije uglavnom vezane uz ikonografiju nebeskog i zemaljskog vladara. U nas zapadni toranj, nerijetko u funkciji fortifikacije, kontinuirano se koristi sve do oko 1800.

U sondi koja je otvorena u jugozapadnom dijelu crkvenoga broda na dubini od 0,45 m pronađeni su ostaci temeljne stope stupa empore. Tragovi svodne konstrukcije empore otkriveni su na južnom i zapadnom zidu crkvenoga broda na udaljenosti od 185 cm od južnog zida (sl. 27).

Osim crkve u Lovčiću, zidanu emporu imala je romanička crkva u Koprivni. Empora te crkve jedinstvena je za naše prostore po smještaju zidanoga stubišta uz sjeverni zid crkvenoga broda, u širini pola metra, zbog čega sjeverni zid broda crkve ima debljinu od 110 cm. U jugoistočnoj strani crkvenoga broda nalazi se poveći zazid pravokutna oblika koji svojim oblikom upućuje na to da je riječ o otvoru koji

30 Fragment freske na sjevernome crkvenom zidu
(foto: R. Ivanušec, fototeka MK AKOSB)

Fresco fragments on the north church wall
(photo: R. Ivanušec, photo archives of MK AKOSB)

je poslije zatvoren. Osim ovog zazidanog otvora, istražnim je radovima otkriveno ukupno četiri romaničke zidne niše (kustodije), od kojih se dvije nalaze na prednjoj strani trijumfalnog luka, a druge dvije u polukružnome svetištu. Dvije zidne niše na zidu trijumfalnog luka i ona na južnoj strani svetišta imaju uobičajen jednostavan pravokutni oblik, s nadvojem u obliku zabata koji je izveden s dvije

41 Fuchs, A. (1929.) *Die Karolingischen Westwerke und Andere Fragen Karolingischen Baukunst*, Paderborn.

42 Horvat, A. (1975./76.): Isto, str.15.

31 Crkva sv. Martina, Lovčić, 13. st., napuknuće zida polukružnoga svetišta uzrokovano potresom 1964. (foto: D. Krstić)

Saint Martin's Church, Lovčić, 13th century, cracked wall of the semi-circular sanctuary caused by an earthquake in 1964 (photo: D. Krstić)

opeke. Četvrta zidna niša koja se nalazi na sjevernoj strani svetišta ima pravokutni oblik. Kod kustosija koji imaju zabatni nadvoj može se uočiti da je pri oblikovanju primijenjen omjer 1 : 1 odnos širine prema visini zidne niše s manjim odstupanjima. Južna kustosija sa zabatnim nadvojem u svetištu tako ima veličinu 54 x 52 x 38 cm. Istim je omjerom oblikovana zidna niša na sjevernoj strani trijumfalnog luka 44 x 42 x 34 cm, kao i na njegovoj južnoj strani 44 x 42 x 36 cm. U odnosu prema zidnim nišama sa zabatnim nadvojem pravokutna zidna niša u svetištu gotovo je dvostruko manje veličine i njezina je veličina 26 x 21 x 37 cm (sl. 28).

Crkva nije sačuvala svoju izvornu polukalotu, a nije sačuvala ni trijumfalni luk čiji je polukružni nadvoj stradao pri njezinu urušavanju. Trijumfalni je luk oblikovan jednostavno usječen u zid bez ugaone stepeničaste profilacije kao što je to slučaj na primjeru trijumfalnog luka crkve BDM u Bapskoj.⁴³ U razdoblju srednjeg vijeka unutrašnjost

43 Kod romaničkih trijumfalnih lukova ova profilacija može biti jednostruka kao što je to primjer crkve u Bapskoj, dvostruka ili trostruka, kao što je to primjer kod trijumfalnog luka romaničke crkve u Pécs-Malom (13. st.) i trijumfalnog luka ruševne romaničke crkve BDM (13. st.) kod mjesta Cikó u susjednoj Mađarskoj.

32 Obnova crkve sv. Martina u Lovčiću 1968./69., pogled s jugozapada (foto: B. Kralik, fototeka MK AKOSB)

Renovation of Saint Martin's Church in Lovčić, 1968/69, view from the south-west (photo: B. Kralik, photo archives of MK AKOSB)

crkve bila je oslikana ranogotičkim freskama. Zidni se oslik sačuvao samo fragmentarno u polukružnome svetištu, zidu trijumfalnog luka, te manjim dijelom na sjevernom zidu crkvenoga broda. Na zidovima su otkriveni fragmenti dvaju slojeva fresaka. Ikonografsku i stilsku analizu fresaka otežava njihova fragmentarnost. U polukružnome svetištu prikazan je niz svetaca, vjerojatno (12 apostola), te u središnjoj osi, ispod parapeta prozora, raspeti mladoliki Krist s glavom položenom na prsa. Krist je prikazan na ekspresivnan način, s patničkim izrazom lica i anatomije tijela. Lijevo i desno od prozorskog otvora nalaze se likovi šest svetaca čija ikonografska analiza zbog oštećenja iziskuje iscrpniju studiju. Karakteristično je da su slikani u jednakom stavu s izdignutim kažiprstom lijeve ruke. Ono što je jedinstveno u prikazu tih svetaca jest mekoća linije koja je uočljiva u prikazu njihovih plašteva. Mekoća linije uočljiva je u prikazivanju lica, koja su portretna i kreću se od mladolikih do starijih lica, sve do prikaza staraca sa sijedim bradama. Cjelovita ikonografska kompozicija u polukružnom svetištu nije sačuvana. Ako prihvatimo da likovi svetaca prikazuju dvanaest apostola, izvorno u polukaloti svetišta mogla je biti kompozicija „Rex Glorise“ (Krist u slavi) (sl. 29).

Na sjevernom se zidu nalazi fragmentarno očuvana slikana kompozicija odijeljena horizontalnom linijom u dvije zone. U gornjoj zoni u pravokutnom se polju nalazi stojeći lik sveca i pokraj njega klečeći lik u stavu molitve. Figura stojećega sveca oštećena je u predjelu lica, odjevena je u kraći smeđi himation ispod kojeg se nalazi plavi hiton. Ispod plašta naziru se vješto naslikane bosc noge koje upućuju na to da je riječ o Kristu koji se po običaju slika bos (sl. 30).

Pokraj njega u klečećem molitvenom stavu naslikan je lik vjerojatno plemića ili mogućeg donatora crkve. Od drugog sloja fresaka potrebno je izdvojiti fragment freske na sjevernoj strani zida trijumfalnog luka. Kao i kod prijašnje

33 Obnova crkve sv. Martina u Lovčiću 1968./69. – rekonstrukcija romaničkih prozora na južnom zidu crkvenoga broda (foto: B. Kralik, fototeka MK AKOSB)

Renovation of Saint Martin's Church in Lovčić, 1968/69 - reconstruction of the Romanesque windows on the southern wall of the church nave (photo: B. Kralik, photo archives of MK AKOSB)

34 Crkva sv. Martina u Lovčiću – stanje nakon obnove 1968./69. – pogled s jugozapada (foto: B. Kralik, fototeka MK AKOSB)

Saint Martin's Church in Lovčić – state after the renovation 1968/69 – view from the south-west (photo: B. Kralik, photo archives of MK AKOSB)

kompozicije na sjevernom zidu i ovdje je prikazan plemić, vjerojatno donator u klečećem molitvenom stavu koji je okrenut prema Kristu. Vrijeme nastanka ovih fresaka nije lako odrediti zbog oštećenja i zato što su očuvane samo u segmentima. Ovdje ćemo iznijeti pretpostavku V. Jukića koji je iznio mišljenje da stariji sloj fresaka podsjeća malo na sjevernjačku umjetnost pomiješanu s bizantskim utjecajima.⁴⁴ Svakako za cjelovitu stilsku analizu fresaka iz Lovčića potrebno je u budućnosti proučiti i analizirati i ostatke zidnih oslika iz drugih romaničkih i ranogotičkih crkava u Slavoniji i drugdje kako bismo u konačnici mogli odrediti vrijeme njihova nastanka.⁴⁵

Na nekim fragmentima fresaka pronađeni su srednjovjekovni natpisi na glagoljici, bosančici i gotici uparani u freske, što ovom osliku daje izrazitu povijesnu i kulturološku vrijednost.⁴⁶ Grafiti uparani u fragmente očuvani su djelomično, što dodatno otežava njihovo proučavanje. Na grafitima je uočeno miješanje ustavnih i predustavnih oblika slova. Pojedini istraživači i stručnjaci, koji su obilazili crkvu, slažu se da su ti natpisi djelo vještog pisara, i da bi ih se moglo datirati u 12. i 13. st.⁴⁷

3.5. Obnove crkve u 20 st.

Crkva je obnovljena tridesetih godina 20. st. i djelomično 1944. U drugoj polovici 20. st. sve do obnove 1968. građevinsko stanje arhitektonskoga sklopa bilo je izrazito

44 Jukić, J. (2010.): Crkva sv. Martina u Lovčiću – primjer očuvanja romaničke arhitekture, *Vijesti Muzeja Brodskog Posavlja*, str. 48.

45 U posljednje vrijeme konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima otkriveni su ostatci srednjovjekovnih zidnih oslika na romaničkim crkvama BDM u Bapskoj i Koprivni. Na crkvi u Koprivni oslikana je bila i luneta romaničkog portala na južnome crkvenom zidu.

46 Paun, M. (2004.): Glagoljski natpisi u Brodskim Drenovcima i Lovčićima, *Scrinia Slavonica*, Slavonski Brod, str. 123-124.

47 Crkvu sv. Martina obišao je 1995. istraživač Milan Paun, a 1998. prof. dr. Josip Bratulić i prof. dr. Stjepan Damjanović s Filozofskog fakulteta u Zagrebu, s Odsjeka za kroatistiku.

loše. Crkva je u to vrijeme bila u zapuštenom i derutnom stanju s vidljivim oštećenjima ziđa koja su nastala nakon potresa 1964. (sl. 31).

Arhitektonski korpus crkve obnovljen je u cijelosti 1968./69. Gledajući u cjelini, obnova romaničke crkve tih je godina izvedena bez prethodne analize arhitektonskoga sklopa i provedenih terenskih konzervatorskih istraživanja, što je dovelo do nekih proizvoljnih i neprimjerenih zahvata u rekonstrukciji arhitektonskog volumena i pojedinih romaničkih arhitektonskih elemenata. Crkva je povišena iznad svoje izvorne, romaničke visine. U obnovi pročelja izvedena je rekonstrukcija romaničkih prozora, na južnom zidu crkvenoga broda, tako da su parapeti tih prozora poravnani na istu visinu, što nije bio slučaj u izvornoj, romaničkoj kompoziciji pročelja (sl. 32 - 34).

U unutrašnjosti crkve u rekonstrukciji romaničkoga trijumfalnog luka izveden je neprimjereni masivni armiranobetonski nadvoj, umjesto polukružnog nadvoja od radijalno uzidanih opeka. Ugradnja masivnoga armiranobetonskog nadvoja negativno se odrazilo na statiku romaničke sakralne građevine tankih zidova, što je posebno bilo vidljivo pri posljednjoj obnovi crkve u sanaciji konstrukcijskih napuknuća. Posljednja cjelovita obnova romaničke crkve izvedena je u sklopu zaštitnih radova obnove 1998. – 2010.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Crkva sv. Martina jednobrodna je romanička sakralna građevina zaključena polukružnim svetištem. Omanja romanička crkva tlocrtnih dimenzija (10,65 x 6,90 m) smještena je na groblju naselja Lovčića, na maloj zaravni na lokalitetu *Glavica* koja je na jugozapadnoj strani povezana s čunjastim brdom koje mještani naselja zovu *fratrovac*. Prostorna dispozicija crkve i neki pokazatelji u

35 Crkva sv. Martina, Lovčić, 12.-13. st., pogled s jugozapada (foto: D. Perković, fototeka MK AKOSB)

Saint Martin's Church in Lovčić, 12-13th centuries, view from the south-west (photo: D. Perković, photo archives of MK AKOSB)

36 Crkva sv. Martina, Lovčić, 12.-13. st., pogled sa sjeverozapada (foto: D. Perković, fototeka MK AKOSB)

Saint Martin's Church, 12-13th centuries, view from the north-west (photo: D. Perković, photo archives of MK AKOSB)

prostoru (ostatci obrambenog jarka) upućuju na to da je pozicija na kojoj je izgrađena crkva, u razdoblju srednjeg vijeka i prije, bila važna geostrateška i obrambena točka za nadzor nad svim aktivnostima s južne i sjeverne strane Dilj-gore.

Za šire područje središnjeg dijela Slavonije karakterističan je sustav utvrda koje su branile važne komunikacije i prilaze Požeškoj kotlini i đakovačkom kraju.⁴⁸ Na užem području oko crkve sv. Martina u srednjem vijeku bilo je nekoliko takvih utvrda od kojih su danas ostala samo gradišta i lokalni toponimi: srednjovjekovne utvrde *Drinovac* s lokalitetom *Plana*, utvrda *Garavica (Gradina)*, utvrda *Vratna (Vračanica)*, *Gratčina*, zatim toponimi *Kučiče*, *Humka*, *Pazarište*, *Podgrađe*. U sklopu zaštitnih radova istraživanja i obnove crkve 1998. –2010. provedena su arheološka istraživanja u prostoru i oko perimetralnih crkvenih zidova. Najvažniji nalaz istraživanja svakako je otkriće zidova građevine s polukružnom apsidom na čijoj je strukturi poslije građena postojeća romanička crkva sv. Martina. Tlocrtna obilježja upućuju na to da je riječ o omanjoj jednobrodnoj crkvi koja je bila zaključena užom polukružnom apsidom.

Crkva je bila zidana kamenom lomljenjakom te djelomično rimskim i romaničkim opekama koje su otkrivene u podnožju zida. Tlocrtni oblik crkve, debljina zidova, veličina kamena i karakterističan način zidanja, pokazuju da je riječ o starijoj romaničkoj crkvi koja je mogla biti građena

oko 1100. ili tijekom 12. st. Crkva sv. Martina podignuta je na zidovima starije crkve vjerojatno u prvoj polovici 13. st. Perimetralno crkveno zide zidano je opekama 27 x 13/14 x 5,5/5,6 cm u omjeru 1:2, što je uobičajno za razdoblje 12. i 13. st. i romanički stil. Omjer 1:2 primijenjen je i pri oblikovanju romaničkog portala. Osim tog omjera, rabio se i omjer 1:1 u oblikovanju kustodija u unutrašnjosti crkve, ili omjer 1:3 kao što je na primjeru romaničkoga prozora na crkvenom svetištu. Istraživanja su također otkrila da je crkva imala, osim polukalote, i svođenu emporu uz zapadni zid crkve. Romanička je crkva imala jednostavno oblikovna pročelja, bez elemenata vertikalnog i horizontalnog raščlanjenja, u obliku uglovnih lezana (Bapska), lezana na polukružnom svetištu (Koprivna), ili potkrovnoga dekorativnog vijenca (Bapska).

Brod romaničke crkve izvorno je bio osvjetljen trima uskim lučno zaključenim romaničkim prozorima, a polukružno svetište jednim prozorom u središnjoj osi svetišta. U srednjem vijeku relativno skroman prostor romaničke crkve bio je oslikan freskama. Žbukani i slikani slojevi upućuju na to da je oslikavanje crkve izvedeno u dva navrata, što pokazuje da je crkva imala obnovu tijekom 14. ili 15. st. Arheološka su iskopavanja potvrdila ranije pretpostavke da romanička crkva nije izmijenila svoj tlocrtni oblik u razdoblju gotike. Provalom Osmanlija crkva je bila razorena, što potvrđuju i povijesni izvori koji navode da je crkva sv. Martina obnovljena već u 17. st. Valja pretpostaviti da je od Osmanlija u tom razdoblju stradalo krovništvo i polukalota crkvenoga svetišta.

⁴⁸ Horvat, A. (1954): Obilazak spomenika kulture na području kotar Slavonski Brod, *Vijesti muzealaca i konzervatora*, Zagreb, str.104.

Nakon urušavanja polukalote i baroknih obnova srednjovjekovni se zidni oslik sačuvao samo fragmentarno u polukružnom svetištu i na sjevernome crkvenom zidu.

U razdoblju 1758. – 1761. na crkvi je izvedena cjelovita barokna obnova. U obnovi krovništva podignuti su novi zabitni zidovi, perimetralni zidovi crkve sniženi su za visinu 4 – 5 redova romaničkih opeka. Iako su tom obnovom romaničkoj crkvi promijenjena izvorna visina i nagib krovništva, na crkvenim zidovima ipak su se sačuvali neki romanički arhitektonski elementi, kao što je romanički portal s timpanonom i romanički prozor na polukružnom svetištu. Radi bolje osvjetljenosti crkvene unutrašnjosti dva su romanička prozora na južnome zidu preoblikovana u prozore pravokutna oblika. U toj obnovi, ili nešto kasnije, crkvi je moglo biti prigradeno zapadno predvorje s dvostrešnim nagibom krovništva. Unutrašnjost romaničke crkve također je zahvaćena baroknom obnovom, pri čemu su djelomično uništene i srednjovjekovne freske. U sklopu te obnove crkva je opremljena crkvenim inventarom (barokni oltar sa slikom titulara crkve sv. Martina).

Rezultati arheoloških istraživanja i konzervatorska analiza crkve sv. Martina u Lovčiću pridonijeli su nekim novim pogledima i spoznajama na romaničku crkvu i lokaciju na kojoj je građena. Otkriće zidova starije crkve i pokretni nalazi istraživanja upućuju nas na graditeljsku slojevitost njezine romaničke građevne strukture. Iako u volumenu skromnih dimenzija, jednostavnog oblikovanja pročelja, romanička crkva sa svojim ostacima fresaka, na kojima su otkriveni natpisi na glagoljici, posjeduje izrazitu vrijednost i vrijedan je primjer naše romaničke arhitekture u sjevernoj Hrvatskoj (sl. 35, 36).

ARHIVSKI IZVORI

MKRH-AKOSB – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Slavonski Brod: Dosje kulturnog dobra: br. 57, 57-1, 57-2, 57-3

NAZ, KV 29/I

NAZ, KV 30/II

NAZ, KV31/II

NAZ, KV31/III

NAZ, KV31/IV

NAZ, KV34/VI

NAZ, KV39/XI

NAZ, KV42/XIV

DOKUMENTACIJSKI IZVORI

MKRH-AKOS – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Osijek, Odjel dokumentacije

Arhitektonski snimak postojećeg stanja – Crkva sv. Martina u Martinu (D. Zahirović, S. Marinović)

Arhitektonski snimak postojećeg stanja – Crkva Bogorodice u Koprivni (D. Zahirović, S. Marinović)

MKRH-AKOV – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Vukovar, Odjel dokumentacije

Elaborat istražnih konzervatorskih radova – Crkva Rodeja BDM u Bapskoj, 2009. (D. Klečina, R. Ivanušec, 2009.)

MKRH-AKOSB – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Slavonski Brod, Odjel dokumentacije

Lovčić – Kapela sv. Martina – arhitektonski snimak postojećega stanja, 1998. HRZ Zagreb (J. Bartoniček, M. Fabris, J. Velnić)

MKRH-AKOSB – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Slavonski Brod, fototeka

HRZ – Odjel za graditeljsko naslijeđe, Ilica 44, Zagreb, fototeka

MKRH-AKOS – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Osijek – fototeka

MKRH-AKOS – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Sl. Brod – fototeka

MKRH-AKOV – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Vukovar – fototeka

LITERATURA

Ćuk, J. (1925.): Požeško plemstvo i požeška županija od doba prvih sačuvanih imena i naziva do polovice četrnaestog vijeka, *Rad JAZU*, (231): 75-76. Zagreb.

Butorac, J. (2004.): Pisani spomenici Požege i okolice 1210-1536. Jastrebarsko.

Dimitrijević, S. (1966.): Arheološka iskopavanja na području vinkovačkog muzeja. Rezultati 1957.-1965. *Acta Musei Cibalaensis* (1) : 45-50, Vinkovci.

Dobronić, Lj. (2002.): *Templari i ivanovci u Hrvatskoj*, Zagreb.

Fuchs, A. (1929.): *Die Karolingischen Westwerke und Andere Fragen Karolingischen Baukunst*, Paderborn.

Goss, V. P. (2010.): The „Croatian Westwork“ Revisited, *Ars*, (43): 3-23.

Goss, V. P. i Šepić, N. (2007.): A note on some Churches with Rectangular Sanctuary in Medieval Slavonia, *Peristil* (50): 21-40, Zagreb

Gvozdanović, V. (1978.): The Southeastern Border of Carolingian Architecture, *Cahiers archéologique*, (27): 133-148.

Heitz, C. (1963): *Les recherches sur les rapport entre l'architecture et la liturgie à l'époque carolingienne*, Paris.

Horvat, A. (1975./76.): Novi prilozi romanici srednjovjekovne Slavonije, *Peristil* (18-19), Zagreb, 14.

Horvat, A. (1954.): Obilazak spomenika kulture na području kotara Slavonski Brod, *Vijesti muzealaca i konzervatora*, (4) Zagreb, 104.

- Horvat, Z. (2010): Stilska stratigrafija burgova 13-15.st u Kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor* (18) I [39]: 46, Zagreb.
- Horvat, Z – Mirnik, J. (1977.): *Graditeljstvo srednjeg vijeka u Požeškoj kotlini, Zbornik Požega 1227-1977*, Požega.
- Houska, M. et al. (2009.): *Templari i njihovo naslijeđe*, Sv. Ivan Zelina.
- Jukić, V. (2010.): Crkva sv. Martina u Lovčiću – primjer očuvanja romaničke arhitekture, *Vijesti Muzeja Brodskog Posavlja*, (10): 48, Slavonski Brod.
- Lobbeday, U. (2002.): Die Beitrag von Corvey zur Geschichte der Westbauten und Westwerke, *Hortus artium medevalium*, (8): 83-98
- Lozok, J. (2010.): Rezultati arheološkog istraživanja u crkvi sv. Martina u Lovčiću, *Vijesti Muzeja Brodskog Posavlja*, (10): 37-45, Slavonski Brod.
- Marković, M. (2002.): *Slavonija, povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Zagreb.
- Paun, M. (2004.): Glagoljski natpisi u Brodskim Drenovcima i Lovčićima, *Scrinia Slavonica*, (4): 123-124, Slavonski Brod
- Smičiklas, T. (1891.): Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, II JAZU, Zagreb.
- Sršan, S. (1995.): *Katoličke župe u istočnoj Hrvatskoj 1733/34. god.* Osijek.
- Zadnikar, M. (1982.): *Romanika v Sloveniji - tipologija i morfologija sakralne arhitekture*, Ljubljana.
- Valter, I. (2004.): *Árpád- kori téglatemplomok nyugat – dunántúlon*, Budapest.

Summary

THE CHURCH OF SAINT MARTIN IN LOVČIĆ

The church of Saint Martin in Lovčić is a single-nave structure ending with a semi-circular sanctuary. The results of archaeological research and analysis of the architectural design of the church indicate that it is a Romanesque church most probably built in the first half of the 13th century on the walls of an older Romanesque church. In addition to the half-dome the church also had a vaulted

matroneum. The interior of the church was decorated with early Gothic frescoes. After the baroque reconstruction in the mid - 18th century, of the authentic, Romanesque architectural elements on the west wall of the church the Romanesque portal with a tympanum and Romanesque window on the semi-circular church sanctuary were preserved.